

СОФИЙСКИ
УНИВЕРСИТЕТ
СВ. КЛИМЕНТ
ОХРИДСКИ

Софийски Университет, “Св. Климент Охридски”
Философски Факултет
катедра по философия

Автореферат

За присъждане на образователна и научна степен „Доктор“
в професионално направление 2.3. Философия
на тема:

*Сравнително изследване на понятията Бог, субектност и
Аз във философията на Левинас и Киркегор*

Докторант: Stavros S. Panayiotou - Ставрос С. Панайоту

Научен ръководител: проф. дфн Мария Димитрова

1. Кратко описание на темата

Благодарение на Хегеловата идея за тоталност и Хайдегеровото понятие за битието, доста дълго време субектността пребиваваше в една епистемологическа рамка, която се определя като абсолютна. Несъмнено Декартовото *cogito* се възприема във философията като началото на процесите, довели до идеята за т.нар. когнитивно доминиране на познавателния подход спрямо метафизиката, естетиката и етиката. И макар този подход да е видимо доста устойчив, постхегелианската критика спрямо мислещия субект оказва сериозно влияние върху редица философи от европейския континент. Така в постмодерния период вече се наблюдава наличието на нова интерпретация на идеята за субективност, която е базирана на метафизика, на интерсубективност, и която е свързана с понятия като вяра и религия.

Еманюел Левинас е един от водещите философи, който говори за етика, базирана на отговорността за Другия. В противовес на Декартовия подход към субективността, в мисловната система на Левинас Другият е представен като първозначим за Аз-а, докато в предходната философия, обратно, Аз-ът си е сам за себе си от първостепенна важност.

Преодолявайки саморефлексията като основна дефиниция на субектността, Левинас предлага нова концепция за субекта. Изначалната връзка между мен и Другия започва от Другия, а не от мен. Според Левинас, Бог ме среща с Другия, но отговорността да разбере какво Другият ми казва, е моя. Аз съм превърнат в субект на Божията воля, но само чрез срещата с лицето на Другия.

Дисертацията представлява сравнително изследване на понятията за Бог, субективност и Аз във философията на Левинас и Киркегор. В нея се защитава твърдението, че според философията на Левинас, крайният аз не може да бъде в директна връзка с безкрайния Бог. Именно затова Бог, след като «нарежда» срещата с Другия, „изчезва” и започва сякаш да “липсва” в човешките взаимоотношения. Бог изпраща Другия, за да ме вземе за “заложник”, да ме превърне в субект. Аз ставам субект, защото съм подчинен на Бог чрез апела от страна на Другия. Но понеже е безкраен, а ние, хората - крайни, Бог оставя човешките взаимоотношения на човеците. Неговото присъствие е вид отсъствие. Но то е в човешките отношения, тъй като събужда моето мислене и съзнание като чувствителност към другостта на Другия. Усещането за моята личност като самосъзнание, за себе си като *Аз*, е вторично спрямо усещането за моя морален дълг към Другия, за *мен* като субект, подчинен на..., а не субект, който “подчинява”. Азът е отговорен за съдбата на Другия. Като самосъзнание, като носител на субектността, като притежателят на своя собствена субективност Азът е отначало докрай отговор на Другия.

Според философията на Киркегор обаче, Аз съм отговорен директно пред Бог и моята отговорност е въпрос на вяра. За Киркегор религиозният начин на живот не винаги съвпада с етичните норми, дори напротив - понякога той е в пълен разрыв с тях.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

2. Въведение: цели на изследването

Този научен труд е изцяло авторски и цели да хвърли малко повече светлина върху някои централни елементи от философията на двама забележителни мислители: Еманюел Левинас (1906-1995) и Сьорен Киркегор (1813-1855). Дисертацията по-скоро задава въпроси, отколкото да дава окончателни отговори за да се покаже един нов вид диалектика, която се наблюдава и у Киркегор, и у Левинас. Разбира се, във възгледите на двамата мислители могат да се открият сериозни различия по дадени въпроси. Целта не е да се обхванат всички те, а да се изследват начините, по които Левинас и Киркегор мислят Бог, аз-а и субектността.

Несъмнено аналитичната и континенталната философски традиции имат напълно различни виждания за тези три понятия. Например, англо-саксонската гледна точка се свързва с аргументи от традицията на Просвещението и от философии от англоговорящата част на света. Аналитичната гледна точка възприема една епистемологично-психологическа интерпретативна рамка (в която влизат експерименталната философия, невронауките, философията на съзнанието, както и отделни случаи, в които се изследват границите на понятието “аз” при евентуално съществуване на извънземни същества).

От друга страна, континенталната традиция представя работата на френски, немски, австрийски, италиански, руски и датски мислители (тук влизат различни важни философски системи като феноменология, онтология, етика, естетика, психоанализа, екзистенциална диалектика и метафизика). Обхватът на тази работа представя вижданията на Левинас и Киркегор спрямо триадата Бог, субективност и Аз като са използвани редица

първични, както и вторични източници. Добре известен факт е, че макар Левинас да е с еврейски произход, а Киркегор е протестант, вторият, със своята ориентация към въпросите на човешкото съществуване и склонност да ги развива в религиозна рамка, оказва сериозно влияние върху първия. Заедно с това обаче, основна цел на този труд е да се покаже, че според Левинас етиката като първа философия непременно трябва да бъде свободна от модерната религиозност, която се характеризира с неизбежни разрушителни последици. А според Киркегор това, което е от най-голямо значение, е Заветът между човечеството и Бог. Този завет обаче не се проявява при стриктен секуларизъм, чрез изолираното пребиваване на Църквата в света и не се отнася само до една отделена духовна класа. Според Киркегор, трансцендентното надхвърля секуларизма и фундаментализма.

2.1 Структура на дисертацията

Това изследване е съставено от две главни части. Първа част, която е с три глави е с предмет метафизика и социална феноменология. Първата глава от тази първа част представлява кратко въведение в историята на философията. Отговаря се на редица въпроси от рода на: Как от античната и модерната философия днес се раждат етиката и социалната феноменология? Дали епистемологията е необходимо и достатъчно условие за съществуването и развитието на етиката и по-специално на християнската етика? Във втора глава се критикуват античната традиция на търсене на неотменими и задължителни критерии за това, какво представлява личността, както и патристичната ортодоксална традиция като проблематично условие за изграждането на аз-а. Тази глава е от особено значение във връзка с едно обяснение за това, как се появяват основните идеи/аргументи на Левинас и Киркегор за аз-а и субектността. В трета глава се обясняват по-подробно

идеите на двамата мислители като същевременно се посочва, че те се дистанцират от онтологите на Хусерл и Хегел.

Втората част на дисертацията също се състои от три глави. Тя се занимава с безкрайността, трансцендентността и етиката като първа философия. Първата глава от тази втора част се фокусира върху дискусията дали можем да говорим за един Бог отвъд онто-тео-логията. Заедно с това се разглежда разбирането на Левинас за това, що е отговорност, както и алтернативното понятие на Киркегор – що е вяра. В следващата глава се обсъжда същността на онтологичната трансцендентност като иманентност. И двамата - Левинас и Киркегор - имат възражения срещу установените значения на понятията иманентност и знание, но ги представят по различен начин, използвайки различни философски методи. Левинас се обявява в защита на Казването, без което не е възможно Словото, както и на реципрочната или асиметрична връзка между човека и Бог. А Киркегор твърди, че трансцендирането е вид синоним на вярата, която обаче осигурява реципрочна и директна взаимовръзка между Бог и човек, подобна на връзката между Авраам и Бог, описана в Стария завет. Последната глава от тази част се фокусира върху дискусията за една традиция на мислене на субектността през идеята за време. Левинас се обявява против *conatus essendi*, чието време е синхронно, твърдейки, че изначалното време е диахрония. Киркегор, от своя страна, интерпретира времето и смъртта чрез религиозна есхатологична телеология, според която човешките същества могат да влезат в директна връзка с Бог. Тази връзка е възможна на основата на три централни елемента или принципа: вяра, любов и прошка.

Дисертацията завършва със заключителна глава, която представя накратко резултатите от научния труд.

3. Методология и описание на проблема

Този научен труд е плод на усилен тригодишен труд под ръководството на проф. д-р Мария Димитрова. Фокусът на работата е изследването на оригиналните работи на Левинас и Киркегор. Първият етап от изследването представлява събиране на достатъчно източници, представящи възможно най-подходящата теоретична рамка. Следващата част е задълбочено изследване на работите на Левинас и Киркегор, както и на някои от техните най-известни коментатори. След като придобих ясна представа за възгледите на двамата мислители, започнах да използвам своето разбиране, за да опростя основните въпроси. Това е основната причина, поради която се обръщам към идеите на Левинас за етичното значение на индивидуалната отговорност, непряката роля на Бог във взаимоотношенията между хората, както и ключовата метафизическа роля на Другия за самосъзнанието на аз-а като Аз. Тези понятия са сравнени с твърдението на Киркегор, че Бог се показва на хората в света директно, чрез силата на вярата и молитвата. Необходимо е да споменем, че изследването поставя във фокус разликите между възгледите на двамата философи за субектността, аз-а и Бог, но същевременно отчита и съществуващите прилики. Основната цел обаче е да се изследват на най-важните първични и вторични източници, за да се стимулира развитието на една феноменологична теория върху идеята за етичното значение на Другия и индиректната връзка на Бог с хората.

Някои от въпросите, на които беше необходимо да се отговори, са: Какво означава да си личност? Можем ли да дефинираме Бог без помощта на онто-телеологията? Етиката

първа философия ли е? Етиката и вярата неразривно свързани ли са? Има ли няколко обяснения на понятието време? Може ли да преодолеем смъртта? Дали понятията “отговорност” и “другост” са необходими и достатъчни условия за формирането на понятието за субектност? Отговорността предшества ли свободата? Как и защо етиката предшества (фундаменталната) онтология? Дали и как изобщо хората могат да се срещат един с друг в етичния смисъл на думата и да бъдат определяни като (етически) субекти?.

Наред с опитите си да отговоря на всички тези въпроси, аз исках да разбера също така дали Киркегор се е опитвал да направи нещо съвсем различно от Левинас със своята религиозна етика. Във връзка с това мое желание, обърнах повече внимание на степента, до която всеки един от двамата мислители “се проваля” при опита си да даде пълно описание на понятието за човека като етично същество. След това се опитах да проследя дали липсата на едно такова пълно обяснение може да бъде запълнена, ако се обърнем към понятието за Другия. И не на последно място, как това обръщане може да бъде инкорпорирано в една по-широка феноменологична етика, която се развива в дисертацията. И ако може да бъде инкорпорирано, дали това означава, че голяма част от възгледите на Киркегор за Бог, аз-а и субектността, трябва да бъдат преразгледани.

Тук е важно да се отбележи, че в дисертацията понятието “същества”, на което Киркегор придава специфично значение, а Левинас всъщност не използва, е употребено в по-широко значение. То се свързва с идеята за моралните субекти, които обикновено (но не непременно) са самоосъзнати индивиди, за които се смята, че имат морална стойност и че могат да бъдат морални агенти. За разлика от значението, което много аналитични философи придават на това понятие, тук то се свързва с “човешките същества” или по-точно “хората”, тъй като и Левинас, и Киркегор вярват, че човешките същества не са

просто същества като другите на планетата (животните например), но че са устроени по съвсем различен начин.

4. Резултати и приложение

Както става ясно от основната част на научния труд Левинас твърдо се обявява срещу егоцентризма и според неговата философия Другият винаги е на първо място. Именно затова взаимоотношенията между двама души изначално се характеризират с асиметричност. Тази характеристика за съжаление е пренебрегвана от философите, принадлежащи към аналитичната традиция. Там, където последната прогласява автономия, Левинас говори за хетерономия, а там, където в аналитичната традиция се говори за цялото на аз-а, при Левинас се говори за уязвимост и отговорност. Само един уязвим аз може да обича своя ближен и да се грижи за него. Тази радикална промяна на перспективата построява една нова йерархия, в която Другият е високопоставен, а отношението с езкрайността не е възходане на крайния човек към нея, а изпълнение на Божиите заповеди. Чрез Другия се появява идеята за безкрайност отвъд субекта и света.

От друга страна, според Киркегор, пътешествието на човека към безкрайността започва от изкушението към естетическото, след това преминава към представата за индивидуални и всеобщи етически норми и най-накрая завършва с личната вяра в Бог. Разбирането на Киркегор за субектността не е много по-различно от това на Левинас за личността, що се отнася до определянето на човека като морален индивид. Разликата е, че според Киркегор, ние не се съобразяваме с другите и не зависим от тях, за да бъдем морални субекти. Всичко е в наши ръце. Нещо повече, според Киркегор, подходът на Бог

към Другия е чиста любов, която обаче е и начинът, по който аз-ът стига до Другия. Затова аз-ът има нужда най-напред от директна връзка с Бог (чрез искрената молитва).

И двамата мислители обръщат специално внимание на идеята за безкрайност, която играе решаваща роля за разбирането на техните възгледи за Бог и аз-а. Въпреки че заема някои идеи от своя учител Хусерл, Левинас смята, че безкрайността не може да бъде разбрана като отричане, като противопоставяне на крайното. Както самият Хусерл отбелязва, феноменологичният подход, при който правим разграничение между ноезис и ноема, не е достатъчен, за да обясни безкрайността. Левинас посочва, че макар Хусерл да е бащата на феноменологията и първият мислител, който е открил процеса на разбиране на битието като такова чрез интегриране на психология и когнитивни науки, той все пак не успява да види колко голямо значение има Другостта на Другия. Това е така, според Левинас, защото Хусерл се фокусира единствено върху знанието и преживяването на аз-а, игнорирайки етиката като основен подход към разбирането за човешкото същество.

Затова Левинас отива по-далече и за разлика от Хусерл смята, че безкрайността е идея, която е приоритетна и има значение още преди идеята за съществуване. Това означава, че е понятието за безкрайност е анархично и че безкрайността сама по себе е достъпна само чрез встъпване в нейната следа. Ние можем да я усетим само по следите ѝ, тя никога не може да се роди в нас и е несъизмерима с нас. С други думи, Левинас казва, че безкрайността е над и отвъд съзнанието, не може да бъде създадена в съзнанието ни, не е негов продукт, но ние неминуемо имаме усет за нея. И все пак ние не можем да я интегрираме в цялото на нашето знание за света и за себе си.

Идеята за безкрайността не може да я обхване в нейната екстериорност. Това е ключов момент в мисълта на Левинас, защото ограничава безпределната мощ на интенционалността на съзнанието и връщането му към себе си. Не е достатъчно да се говори за трансцедентността, към която е насочено съзнанието на аз-а. Този опит с безкрайността като трансцендентност не е съзнание за нещо. Безкрайността не е когнитивна величина, а по-скоро участва в етична концепция. Именно затова не можем да говорим за нея без да говорим за етика. Но важно е да се отбележи, че подходът на Левинас да включи безкрайността като я свърже с идеята за Другия се дължи и на влиянието, което философията на Киркегор оказва върху него.

Двамата мислители живеят в различни времена, имат различни възгледи и следват различни философски традиции. Като евреин Левинас е повлиян много от юдейската религиозна традиция. Неговата етика е центрирана около Другия. Киркегор е протестант и неговата философия е богоцентрична. Въпреки това обаче, между двамата мислители има и редица прилики. Например, и Левинас, и Киркегор имат възражения срещу понятието *conatus essendi*, което погрешно поставя аз-а в центъра на мисленето за Бог, свят и самия себе си. Нито идеята на Киркегор за Бог, нито идеята на Левинас за Безкрайността са зависими от някаква рационалистическа екзегеза. И двамата отправят предизвикателство към съзнанието като поставят на първо място идеята за Другия. За Киркегор този Друг е Бог, а за Левинас - това е Ближният. Този привидна липса на рационалност – вярата при Киркегор и доброто при Левинас - трансцендира съзнанието и разума и ги отвежда към един нов вид мислене, което и според Киркегор, и според Левинас може да се опише като истинска религиозност.

Още една прилика между двамата мислители се състои в това, че и за двамата философи началната точка на едно мислене за безкрайността е желанието. Можем да размишляваме върху метафизичните въпроси, само ако възприемем понятието за желание като начин за излизане от територията на теоретичното, на епистемологията. За да е “правилно” или успешно едно такова мислене, е необходимо също така да се отървем от онтологичните предпоставки, които започват с аз-а, търсят аз-а и се завръщат отново към аз-а. Метафизичната етика на Левинас постулира другия отвъд рамките на историята и не позволява, а отрича завръщането към Същото, което цари в едно поле на историята и онтологията. Както Левинас, така и Киркегор са антихелегианци, а това означава, че според тях тоталността на съзнанието не може да обясни напълно безкрайността.

Дерида по много ясен начин показва постижението на Левинас да изкара безкрайността отвъд рамката на разума, на съзнанието. Той посочва, че според Левинас желанието означава подход към Другия като друг, като някой различен сам по себе си. От Киркегоровия *Страх и трепет* Левинас заимства идеята, че движението на желанието може да доведе парадоксално до анулирането му. Според Киркегор желанието е религиозен термин, докато за Левинас то е термин от етиката. Това е една от най-важните разлики между двамата философи и начина, по който разбират метафизиката. Ние смятаме обаче, че Левинас не би възразил желанието да се тълкува като религиозен термин. Заедно с това, Киркегор и Левинас също са на едно мнение, че пътешествието на човека не може да бъде обяснено с мита за Одисей и завръщането му към остров Итака. Аз-ът трябва да осъзнае своята човечност, т.е. той трябва да приеме, че субектността зависи първо от Другия и след това от него самия. Аз съм призван от Другия и едва тогава ставам субект. Аз-ът открива себе си във винителен падеж, т.е. като “мен”, чрез призива на Другия,

изразен в лицето на Другия. Тук Киркегор прави разлика между приоритетността на религията спрямо етиката. Според него, първо е необходим религиозен договор между мен и Бог, в който аз-ът трябва да тръгне с вярата. Аз-ът трябва да осъществи директна връзка с Бог и едва тогава да осъществи връзка с Другия. В противовес на този аргумент обаче, Левинас смята, че няма желание без желанието за Другия. Именно затова всяко метафизично чувство за отвъдното е пряко свързано с личната среща с Другия, която е травматична. Другият не може да бъде избегнат, колкото и да се опитваме да сторим това.

И така, Киркегор, макар че отнася безкрайността в едно извънрационално поле, предпочита да поставя аргументацията си в една религиозна, а не етична рамка. Той настоява, че безкрайността е неразделна част от Божествеността и че само по себе си християнството е интегрирано в безкрайността. Според него безкрайността идва като усет/концепт чрез молитвата и директната връзка с Бог, а не чрез лицето на Другия. Бог се явява медиатор между мен и Другия. Личната рефлексия чрез вярата е необходимо условие за самопознанието. Но тази процедура не зависи от критерии, установени от Западната църква или историчността на религията, например, а преди всичко зависи от опита с Бог, основан на вярата.

И двамата мислители обаче имат за цел да определят субектността извън каквито и да е причинно-следствени връзки и какъвто и да бил егоизъм. И двамата поставят въпроса за добротата. Тя е свързана с желанието, което не е от света и не е насочено към нещата от света, а е желание, фокусирано върху етичната, а не онтологичната трансцендентност. Субектът е дистанциран от собствения си интерес, за да се срещне с Другия – Бог при Киркегор и Ближния при Левинас.

5. Оценка на приносите на изследването

Предвид вече споменатите цели и резултати на изследването можем да кажем, че то се стреми да внесе нова светлина върху феноменологиите на Левинас и Киркегор, които са много различни, но между които има и много прилики.

Според мен Левинас е повлиян изключително от Киркегор, особено след прочита на “Дела на любовта” и “Заключителен ненаучен послепис”. И двете работи критикуват епистемологичното мислене, както и посредствеността на Църквата като институция.

Смятаме, че това изследване ще допринесе за нова оценка и нов подход при сравнението между Левинас и Киркегор и по-точно за едно по-задълбочено мислене как двамата философи интегрират понятието за Бог в отношенията между хората. Чрез анализ на редица първични и вторични източници беше направен опит да се внесе повече яснота върху възгледите на Левинас и Киркегор за Бог, субектността и аз-а. Бележките към труда предоставят повече информация за методологията на изследването и начина, по който аргументите на дисертацията са поставени на фона на различни мисловни системи. Този труд е полезен не само за тези, които професионално се занимават с философия, но и за всички, които искат да обогатят знанията си за философията на Левинас и Киркегор.

Аргументите, обясненията и доказателствата са представени по прост и ясен начин, без излишна сложност. Целта, както беше споменато вече, е по кратък и последователен начин читателят да се запознае с най-важните прилики и разлики между възгледите на Левинас и Киркегор за Бог, аз-а и субектността. Заедно с това, изследването посочва необходимостта от историческа рамка преди изясняването на главните идеи на Левинас и Киркегор. Именно затова в началото е отделено толкова много внимание на Хегел и Хайдегер. Смятаме, че и двамата мислители са важна част за развитието на съвременната

философия. Всъщност невъзможно е да се говори за Левинас, ако преди това не се обясни поне накратко понятието на Хайдегер за Dasein, както и понятието онто-тео-логия.

А не би било честно, ако говорим за християнската етика на Киркегор да не представим диалектиката на Хегел. Тя е важна и за Левинас. Затова се споменава и деконструкцията на Дерида и начинът, по който той анализира понятието на Левинас за субектността и идеята му за ролята на божествеността в историята.

Въведено е понятието за “тъждество в различието” с цел да се подчертае, че и Левинас, и Киркегор яростно критикуват аналитичната традиция, но правят това по различен начин. От една страна. Левинас няма намерение да заличи или деконструира каквато и да е било онтология или иманентност. Това изследване показва, че трансцендентността на Левинас не нарушава границите на фундаменталната онтология. Това, което прави Хайдегер, представлява един опит за разделяне на съществуващото и безкрайността. Идеята на Левинас за безкрайността (трансцендентността, Бог) няма нищо общо със съществуващото. Иначе казано, работата на Левинас се свързва с идеята за проследяване на един невидим Бог, който няма нищо общо с онтологията, такава каквато я възприемаме и мислим. Лицето на Другия ми разкрива нещо много важно - че аз съм отговорен за страданието Му. Лицето на Другия не носи мир и спокойствие, срещата с Ближния ме командва по един обезпокоителен, тревожен начин. Начинът, по който са подредени светът и заинтересоваността на егото са поставено под въпрос с оглед на вниманието, което Другият изисква. Според това изследване такова твърдение може да бъде поставено само в библейска, теистична рамка, а не в рамките на експериментални аналитични и психологически обяснения. В подкрепа на това твърдение е анализирана и

талмудическата традиция, в която работи Левинас и която е ключова за разбирането на неговата етика.

Етиката на Левинас е основана на една неотменима, неоспорима и непреодолима значимост на индивида. За него индивидът е уникален в най-радикалния смисъл на тази дума. Да си Друг означава, че другостта не е една от многото налични категории и концепции за аз-а. Другостта трансцендира всеки вид идентичност и неидентичност, както и всеки вид теза и антитеза в Хегеловия смисъл на думата. Тази другост е основата на една етична безкрайност. Аз-ът носи отговорност за Другия, която никога не може да бъде изпълнена докрай, а само да бъде изпълнявана на все по-дълбоко и все по-дълбоко ниво. От тук, следва едно от основните твърдения на дисертационния труд, че всеки път, когато срещам Другия/другите ми идва на ум идеята за Бог. Това е идея надхвърляща всичко крайно. Освен това, срещата с Другия е единственият начин, по който успявам да придобия своя субектност и да живея не като универсален, а като уникален аз.

Друг основен принос на настоящия труд е подчертаването на асиметричната връзка между Другия и аз-а. Другият е мой “господар”, но същевременно е «бедняка, вдовицата и сирака», така че ми налага безкрайна отговорност, чрез Него Бог ме вика по име и аз не мога да се скрия и отговарям дори с бягството от отговорност. Според Левинас именно тази двойственост на Другия прави отговорността за него изключително голяма и направо безкрайна. Тази отговорност ме поставя «мен» в позиция на «заложник» заради Другия.

Срещата с Другия е източникът на етичното (което е първично), върху което са построени всички социални и политически структури. Освен това тя е основата на религиозното мислене/съзнание и е началото на метафизиката. Моралната отговорност не може да бъде редуцирана и пренебрегната от разума, защото не се ражда в аз-а, а е

основана на другостта на Другия. Ако се вземат предвид тези важни открития от философията на Левинас, можем да заключим, че универсалността не е фундаментална характеристика на моралността, както Кант твърди, а определя уникалността на присъствието на Аза.

Едно от основните понятия, които се разработват и обясняват в дисертацията, е понятието за «следата», което реферира към невъзможността за виждането или улавянето на Бог. Аз виждам само Неговите следи и никога не мога да Го видя/усетя в настоящето. Той е винаги вече е минал, когато аз осъществявам неговите заповеди по отношение на ближните и доброто. Този феномен може да бъде обяснен само чрез идеята за една безкрайна асиметрична диахрония, която не може да бъде обяснена от никоя онтология или епистемология.

От друга страна, невъзможно е да разберем философията на Киркегор без да говорим за християнска етика. Именно това цели и този труд - да покаже, че Киркегор, за разлика от Левинас, поставя Бог на първо място (в името на Исус Христос като въплъщение на Бог и второто лице на Светата Троица). Конкретният религиозен плам може да бъде обяснен чрез понятието за парадокс и тревожност.

Последните две понятия, въпреки че се свързват с огромна отговорност, не се тълкуват по същия начин, по който се тълкува отговорността при Левинас. Според Киркегор единственото необходимо и достатъчно условие е да вярваш в Бог и да обичаш другите хора (дори враговете си и най-бедните). Но той изрично подчертава, че не е необходимо да се следват догмите на Църквата като институция. В дисертацията се обръща специално внимание на това разбиране на Киркегор. Смятаме, че идеалът за вяра, изобразен в историята за Авраам и готовността му да пожертва Исаак, има дълбоко

символично значение. Бог знае от какво се нуждаем още преди да Му поискаме каквото и да е било. Но за да станем истински човешки същества и да открием смисъла на съществуването си, трябва първо да бъдем лично изпитани от Бог. Киркегор не отрича разума, той подчертава, че ние се нуждаем от самосъзнание, за да говорим за и с Бог. Но е важно да споменем, че той създава една изкуствена номенклатура по отношение на разума. Той има различно понятие за разума, различно от това, което влагат повечето философи, принадлежащи на аналитичната традиция. Тоест, той разглежда разума като силогизъм, който носи със себе си валиден аргумент чрез епистемологична диалектика. Разумът се превръща в абсурдност, неразумност, която Киркегор използва като възможност за разгръщане на една религиозна метафизика. По този начин той, за разлика от Левинас, подчертава, че човешкото съществуване е феномен, който включва в себе си както иманентност, така и трансцендентност. Именно това е едно от основните открития на това изследване. От една страна Левинас се застъпва за етичната интерсубектност, където субектността е основана на идеята за Другия. Киркегор се съгласява, че Другият е от изключително значение и че ние трябва да обичаме и уважаваме другите, но етично-религиозната рамка, в която е поместена неговата философия, започва от Бог и след това преминава към човешките същества чрез силата на вярата и свободата. При Киркегор няма медиатор между Бог и аз-а, докато за Левинас Другият е един такъв медиатор. Дори Църквата не може да изпълнява посредническа роля. Напротив, като институция тя е по-скоро във вреда, а не в услуга на човека. Проповядването е пагубно, тъй като създава политически и идеологически критерии, които нямат нищо общо с християнските принципи. Единствените полезни инструменти за доближаването до Бог са молитвата и любовта. Киркегор отдава приоритет не на моралния индивид, а на изолирания вярващ;

изолиран в смисъл на избягващ масовото мислене и масовите събития /като например публично проповядване и публични дискусии/. В крайна сметка това, което има най-голямо значение за Киркегор, е индивидуалният мистицизъм, що се отнася до срещата с Бог, или с други думи умствената подготовка за познаването на Бог чрез молитва и вяра.

Киркегор често подписва работите си с псевдоним. Този жест има по-голямо символично значение, отколкото вероятно някои може би си мислят. Чрез употреба на измислени имена, той се опитва да насочи читателите към преосмисляне на съвременната философска традиция. По този начин той въвежда парадокса и иронията, които са основни инструменти в неговата работа. С помощта на иронията например той обяснява няколко интуитивни възражения, които могат да се отнесат към онтологията на Хусерл. Той често използва иронията в комбинация с понятието за абсурд, за да защити твърдението, че християнският Бог може да бъде мислен като абсолютна трансцендентност, която е отвъд всички рационални категории, в които мисли човешкият ум, но същевременно Този Бог по един абсурден начин може да бъде представен като личен Бог, който притежава човешки качества като способност да обича, прощава, съди (отсъжда), поучава и т.н.

И накрая, но не на последно място, това изследване посочва, че и двамата мислители, чиито възгледи са обект на анализ, повдигат няколко основни възражения срещу западната онтологическа традиция. а) Левинас яростно критикува понятието Dasein на Хайдегер заради редицата проблеми, с които то се свързва, както и за неговата егоцентрична природа и б) Киркегор отправя критика към Хегел, където тоталността и силата на аз-а като индивидуална единица не са достатъчни да оправдаят сингуларността, изолираността на индивида. И все пак, макар и Левинас, и Киркегор да критикуват универсализма на западната онтологическа традиция, те се различават по отношение на

това, по какъв начин трябва да бъде представена тази сингуларност. Левинас използва понятието за Другия, поставяйки идеята за моралната отговорност спрямо него на първо място, докато Киркегор дава приоритет на сингуларността на аз-а чрез християнската религия. С други думи, и двамата мислители споделят едни и същи идеи за субектността и значението на религията, но между техните възгледи има и някои сериозни разлики. Но каквито и да са методите и различията във възгледите им, и двамата философи целят да разграничат “традиционната” онтология от една екзистенциална феноменология на етичния призив.

Към докторска степен (академични квалификации 2017-2020)

Заедно с работата по настоящия труд, като част от докторантската програма във Философския факултет на Софийски университет “Св. Климент Охридски” са и участията ми в няколко научни семинари по континентална философия, чиято цел беше събирането на възможно най-много материал във връзка с мисленето на понятия като Бог, аз и субектност от гледна точка на етнически и религиозни/теологически аспекти, а не от гледна точка на аналитичната англосаксонска традиция. За работата по дисертацията се наложи и посещението на лекции по екзистенциална диалектика, етика, философия на културата, културна философия, социална философия и психоанализа. Тази част от работата включва и презентации и писмени работи, свързани с темата. Заедно с това, научният ми ръководител ми оказваше непрекъсната подкрепа. Проф. Димитрова ме насърчи да участвам в научни конференции, за да придобия повече опит по отношение на философските проблеми. Имахме месечни срещи, по време на които отбелязвахме напредъка по работата като заедно с това получавах полезни насоки във връзка с търсенията ми. Проф. Димитрова ми помогна също така да архивирам първичната и

вторичната литература, която използвах по време на работата си. Всички текстове на френски и датски език са използвани в техния английски превод, като всички преводи са описани в библиографията към дисертацията. Важно е да се отбележи, че този труд е плод на съвместна работа между мен и научния ми ръководител проф. Димитрова, но само авторът е отговорен за всякакъв вид неясноти и недоразумения.

6. Бъдещи планове

След завършване на тази докторантска програма смятам да кандидатствам за след докторантска специализация в областта на етиката, където да се насоча към по-задълбочено изследване на Левиназианската етика и разбирането доколко тя може да бъде сравнена със или интегрирана в една ортодоксална патристична традиция, от една страна, и философия на съзнанието, от друга. Освен това, възнамерявам да продължа да публикувам научни статии и да разширя научната си експертиза. Друга академична цел, която имам на този етап, е да преподавам философия на студенти. Въпреки че специализирам в областта на континенталната философия и етиката, смятам да комбинирам интересите си в областта на етиката с тези в областта на теологията и религията. Аспектите от философията на Левинас, които засягат понятията бог и субектност, съвсем спокойно могат да бъдат част от едно сравнително изследване, което включва и философски системи от западната християнска етика като например тези на Августин и Тома Аквински и/или патристичната традиция (източни православни текстове на мислители като Григорий Нисийски, Софроний от Есекс, Максим Исповедник и Йоан Дамаскин). Смятам, че би било доста интересно да бъдат сравнени някои аспекти на Тората, които Левинас използва, с някои основни християнски принципи като например любов, прошка и саможертва. Моралната философия на Левинас се базира именно на тези

три християнски принципа, но там те са разгледани от различна перспектива. Левинас се опитва да обясни своята етика чрез нерипрочната връзка, за разлика от християнската етика, която се фокусира върху основния христоцентричен принцип, а именно: “Обичай враговете си, за да спасиш душата си”. Именно затова новите ми изследователски цели ще попадат едновременно в следните три области: етика, теология и физика.

Така ще мога да представя философията на Левинас в една различна теоретична рамка, която е вид мета-етика. Можем ли да говорим за етика без да изолираме идеята за морални критерии от идеята за Бог и аз-а? Смятам, че това е един интересен и важен въпрос, който може да бъде разглеждан по време на специализацията ми. Например, може философията на Левинас да се сравни и анализира с възгледите на Софроний от Есекс, който за разлика от Левинас, настоява, че връзката между Бог и човек може да бъде осъществена не само в този, но и в отвъдния живот. Можем да кажем, че и Левинас, и Софроний смятат, че аскетизмът е необходимо и достатъчно условие, що се отнася до аз-а и че формирането на концепцията за аз-а трябва да започне от Другия, а не от самия Аз. И все пак, Левинас не би се съгласил с виждането на Софроний, че чрез молитва и себеотрицание, човешките същества могат да се приравнят с Бога, да бъдат един вид малки богове (*микроθεοί*).

С други думи, православната патристична традиция ни предоставя богат извор на източници, които могат да бъдат съпоставени с и прибавени към социалната феноменология на Левинас. Има голям обем първична и вторична литература, която дава много яснота във връзка с патристичната традиция. Тук само ще спомена някои големи руски мислители, като например Сергей Булгаков, Николай Бердяев, Владимир Лоски и

Фьодр Достоевски, както и някои модерни гръцки философи като Кристос Янарас, Гр. Николаос Лудовикос и Стелиос Рамфос.

Настоящото изследване може също така да послужи за сравнение с други подобни изследвания, които обаче са изработени в рамките на аналитичната философия. Това би довело до доста интересни резултати, тъй като понятията за аз-а и субектността биха били поставени в нова теоретична рамка с различни измерения. Едно такова изследване би дало отговор на въпроса, може ли етико-религиозното измерение да бъде интегрирано в една експериментално-епистемологична философия. Може да се направи опит за събирането на повече материали за разглеждането на етиката на Левинас в една религиозна и теологическа теоретична рамка. Най-важното от гледната точка на социалната феноменология е интерсубектността и грижата за другите. Аналитичната философия от своя страна отдава по-голямо значение на когнитивните и психологически критерии, които могат да бъдат присъщи само на един подход, който се характеризира с епистемологически и експериментален анализ на предмета на изследване. Дали тези две интерпретативни линии могат да съществуват заедно и да дадат значими резултати е един от главните въпроси, които ще ме занимават в следващия етап от академичното ми развитие.

Конференции, статии и други академична дейности

За периода 2017-2020 изпълних успешно всички изисквания, свързани със завършването на докторантската програма и защитата на дисертацията (за подобен списък на всички академични дейности, виж приложението *Curriculum Vitae*). По време на научната си работа, имах възможност да си сътруднича с колеги, които работеха по

развитието на едно ново списание *In Statu Nascendi*, чийто научен обхват покрива различни области като социална и политическа философия, етика, културология, теория на международните отношения, международна политика и др.

Скромно и с радост мога да заявя, че съм член на редакторския екип и част от организационния екип на първата международна интердисциплинарна конференция, организирана от списанието *In Statu Nascendi*. Главната ми роля във връзка с конференцията беше “координатор подготовка: област философия”. В допълнение, съм публикувал и три статии, свързани с етиката и политическата философия в него. Отделно, имам и една публикувана книга, в която се обсъждат метафизически въпроси. Нейното заглавие е *Personhood between Patristic Tradition and Analytic Philosophy (2019)*. Черпейки и от аналитичната, и от континенталната традиция, в нея се опитвам да отговоря на въпроса до каква степен можем да смятаме някого за личност. Този въпрос неминуемо е свързан и с други въпроси като например: Съществува ли някаква парадигма, която да обясни в пълнота и един вид да оправдае понятието личност? Ние като хора заслужаваме ли това наименование? Това изследване обсъжда и няколко философски и теологически теории, свързани с областите метафизика, онтология и политическа философия.

След като дефинирам социалните, политически и метафизически аспекти на понятието “личност”, както и аспектите, които му придава философията на езика, пристъпвам към твърдението, че нито християнската идея за светата Троица, нито идеята, че има определени критерии, които трябва да бъдат спазени, за да бъде наречен някого личност, са необходими условия за формирането на понятието. То се появява и функционира извън християнската парадигма. Можем да смятаме за личност някого, който не е християнин, а и в миналото още преди появата на християнството, това понятие

е функционирало. Освен това ние наричаме личности не само скромните и посветени християни, но и неблагоприятните и отдаващите се на неморален живот хора. Т.нар. теория за критериите, които е необходимо да покривам, за да бъдем наречени личности, също е проблематична, защото тя редуцира едно такова сложно понятие до идеята за списък от установени изисквания, който следва да бъде изпълнен и изключва от обхвата си най-малките, най-възрастните и хората с увреждания. Няколко мислители предлагат алтернатива като твърдят, че понятието личност изисква взаимоотношения с другите. Съществува и мнение, че идеята за взаимоотношения с Другия е важна, само ако се възприема в квазитеологически термини. В книгата си донякъде се опитвам да помиря тези две традиции като заключавам, че индивидуалността предхожда рационалността. Ние първо разпознаваме някого като създание и едва след това, ако изобщо търсим специфични характеристики, те трябва да го отличават като човешко същество.

В статията *“Aristotle’s Phronesis and Socratic Skepticism: A Starting Point for the Development of Applied Ethics”*, разглеждам Аристотеловата фронеза и скептицизма на Сократ като основни отправни точки за разрешаването на проблеми от приложната етика, които често биват игнорирани или които подкопават някои универсални понятия от областта на етиката. В статията са обяснени и двете понятия. Фронезата се свързва с практическото знание, с действието, Практическата мъдрост или мъдростта на действието, опитът като *episteme* и *techne*, е интелектуална добродетел, но не теоретична, а практическа. Според скептицизма на Сократ, ние винаги имаме пропуски в своето философско разбиране.

Статията *“A Comparative Study between Levinas and Kierkegaard on Subjectivity and the Self”*, е част от моята дисертация и разглежда в най-общ план възгледите на Левинас и

Киркегор за субектността и аз-а. В нея се защитава твърдението, че дебатът за субектността и аз-а трябва да бъде прехвърлен от полето на онтологията в полето на метафизиката на съществуването.

Именно етиката на Левинас и екзистенциализмът на Киркегор се оказват от полза за това твърдение. И двамата философи смятат, че човешката природа се определя не от някакво предварително знание, а от практиката, от действията. Статията разглежда твърдения и перспективи, свързани с областите метафизика, етика и екзистенциализъм, но не и с областите онтология и епистемология. Според Левинас, епистемологията и онтологията са като близнаци, които трябва да отстъпят място на етиката като първа философия. Лицето на Другия надхвърля рамката на онтологията и епистемологията, извежда философията извън *ordo cognoscendi*. На първо място е не Хайдегеровото *Dasein*, а понятието за човека като за морално същество. Както проф. Димитрова споменава, Хайдегеровата мъдрост не е изначална. Тя извежда личностното от онтологията, но то всъщност принадлежи на етиката. Левинас и Киркегор говорят за личността, която стои зад другостта на Другия (човешка и божествена) като представят своите аргументи. Тук е защитена тезата, че Левинас се фокусира върху връзката между аз-а и Другия, а Киркегор като протестант развива своята екзистенциална теория за аз-а и субектността от една по-духовна християнска гледна точка, която защитава личната и директна връзка с Бог и Другия "в тайно", индивидуално, чрез молитва и без намесата на Църквата като институция. Киркегор добавя още, че истинската християнска вяра може да се прояви само на практика и не принадлежи на теорията, когато човек следва делата на Христос. В статията се прави опит да се покаже, че антипатията на Киркегор към организираната Църква произхожда от това, че според него истинското послание на християнството е

замъглено от духовните власти и от концепцията за власт или сила изобщо. Но практикуването на християнството е свързано с признанието за липсата на сила, със съмнението и старанието.

В статията “(Neo-) Liberalism and the Unresolved Political Problem in Cyprus: A Philosophical Perspective”, се опитвам да докажа, че икономическата криза в Кипър заедно с политическата безизходица, що се отнася до помиряването на двете общности - гръцките и турските кипърци, произлиза и съществува благодарение на следването на един западен модернизъм в политическия и социалния живот на страната. Неолиберализмът и масовата демокрация оказват сериозно влияние на всички механизми, отговорни за изолацията на острова и възможността да се намери начин за обединение. В тези статия авторът е повлиян от Херберт Маркузе и Теодор Адорно, които яростно критикуват модернизма като предпоставка за създаването на едноизмерния човек, който нехае за Другия и се интересува само от себе си и от силата на масовото производство и либералния капитализъм. В нея е застъпено твърдението, че едноизмерният човек и статична роля на рационалността през периодите на либералния капитализъм и масовото производство водят не само до блокирането на каквито и да е конструктивни разговори между двете страни, но и създават амнезия у жителите на Кипър. Предложено е решение за социалната и политическа нестабилност - а именно чрез нов многопластов подход, който да включва едно съществуване, в чиято основа са рационализмът, етиката и едно завръщане към метафизиката.

Като част от работата по дисертационния труд се включва и презентация по време на първата интердисциплинарна конференция, организирана от екипа на *In Statu Nascendi* (октомври 2019) в София. Тя беше озаглавена “*Here I Am: The Saying and*

Witnessing in Levinasian Ethics” и фокусът ѝ беше моралната субектност и социалната феноменология, както и склонността на много философи да повдигат въпроси, свързани с понятията Бог и личност, но извън онто-тео-логията. Левинас е повлиян от Хайдегер и Киркегор, но въпреки това предлага ново разбиране за човека и трансцендентното. Той настоява етиката да бъде първа философия. Една етика на близостта е в пълен контраст с интенционалността, каквито и да са операциите на съзнанието и дори свободата. Да бъдеш отговорен значи да си отговорен преди всяко свободно вземане на решение. Или с други думи, отговорността предхожда свободата. Освен това, тя може да бъде обяснена през идеята за присъствието (настоящото) тук и сега, чрез това Тук съм, чрез което ставам свидетел на безкрайността. Казването, а не казаното отговаря на безкрайността. То води до установяване на интересубективната връзка.